

**ЗЕМЯТА КАТО ФАКТОР ЗА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РАСТЕЖ.
ПРЕПЛЕТЕНИ ТРАЕКТОРИИ НА ЕДРОТО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ
В БЪЛГАРИЯ ОТ XIX И XX ВЕК**

**LAND AS A FACTOR FOR ECONOMIC GROWTH.
INTERTWINED TRAJECTORIES OF LARGE-SCALE
AGRICULTURE IN BULGARIA IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES**

**Николай ТОДОРОВ, Петър ДОБРЕВ
Nikolay TODOROV, Petar DOBREV**

DOI: 10.61836/OKHX5094

Received: 5.07.2023
Available online: 21.11.2023

***Abstract:** Both Bulgarian and Western historiography have so far mostly ignored the capitalist estates in Bulgaria (the so-called *çiftliks*) in the 19th and 20th centuries. And while *çiftliks* were indeed relatively few in number, recent research shows their undeniable influence and persistence. Our work in the Bulgarian and Ottoman archives complements this trend, and in this article we examine some of the areas of successful large-scale landholding and hence the question of land as a factor in economic growth. By analysing the regions of Vidin, Burgas and Dobruđja, we try to answer the question of why *çiftliks* developed successfully only in certain areas of the country and, consequently, what determined their failure in other, otherwise fertile regions. In our work, we look for the interplay of historical, demographic, geographical and economic factors that make land a profitable economic investment in some places and make agrarian capitalism impossible elsewhere. Our reasoned assumption is that the Ottoman context is crucial for the development of *çiftliks* after 1878: the different forms of land use in the regions we examine in the late nineteenth century predetermined economic development after 1878 as well. For this purpose, we use Ottoman records of the *temettuat defterleri* type, which particularly fully show the state of agriculture in the 1840s, as the starting point of our study. We focus mainly on three zones – Vidin, Dobruđja and Burgas – the choice being dictated by the fact that in all three zones there were favourable conditions for large-scale agriculture, but only the two seaside districts developed such agriculture after the Bulgarian liberation, while in Vidin it was completely absent. This is determined by the fact that in the first two zones, during Ottoman times, the peasants owned the land, while in Vidin they were only tenants. It is interesting also to note that in Burgas there was a predominance of Muslim-owned*

çiftliks which after the Liberation of Bulgaria were bought or taken over by Christians, while in Dobrudja state protections helped the development of Christian-owned çiftliks even before 1878. With quantitative data we also show that in Dobrudja and Burgas çiftliks were economically viable and market-oriented agrarian structures, which in addition influenced the overall economic growth.

Key words: çiftliks, Ottoman Empire, Bulgaria, Burgas, Dobrudja, Vidin, Agrarian question, large-scale agriculture

JEL: N13, N23, N73, N93

Известен факт е, че след Освобождението България е страна с преобладаващо дребно земеделие. До голяма степен тази картина се запазва до смяната на режима на 9 септември 1944 г. Последните статистики отпреди аграрната реформа през 1946 г. и последвалата колективизация отчитат, че 2/3 от селските стопани притежават по-малко от 100 дка земя, която освен това най-често е разпокъсана: средно на собственик се падат по 11 парцела. Средният размер на земеделско стопанство е 42,7 дка, като 63% от всички стопанства са под 50 дка. Липсва и цялостен кадастър и комасация на земите (Migev, 1998, pp. 8–9).

Тази нерадостна обща статистика дава основание на повечето български историци да смятат аграрния капитализъм у нас за несъществуващ (Daskalov, 2005, 240). Често се търсят причини за това – от консервативния дух на селяните, през недостатъчните капитали и предприемчивост, та до някои по-екзотични съвременни предположения, обвиняващи формите на унаследяване на земята (Dimitrov, 2018, p. 91).

Авторитетни западни учени също говорят за „пропуснатата аграрна революция“ на Балканите и за обща стагнация на икономическите процеси като резултат от това. (Gerschenkron, 1962). Известна е и тезата на Майкъл Паларе, който говори за „упадък и разруха“ на чифлиците. (Palairret, 2005).

Едрите капиталистически стопанства или т.нар. чифлици наистина са процентна рядкост на общия фон на българското земевладение, но скорошни изследвания показват, че те все пак съществуват, доказали са във времето своята устойчивост и имат сериозна икономическа, а и политическа тежест (Todorov, 2022; Dobrev, 2016). Това се доказва и от статистиките на Министерството на земеделието в навечерието на аграрната реформа от 1946 г., когато доста внимателно са описани всички стопанства над 500 дка. Тази статистика, до момента почти непозната за българската историография, показва наличието на общо 131 големи чифлишки стопанства в България, концентрирани най-вече в районите на Добруджа и Бургаско¹.

В Добруджа големите чифлици са 67 (някои от които към 1946 г. все още собственост на румънци), а в Бургаско са 36. 14 чифлика има в Плевенска област

¹ Централен държавен архив, ф. 89, оп. 26, а.е. 27, л. 21–24.

и единични бройки в Шуменска, Пловдивска и Старозагорска. Трябва да отбележим, че тогавашната бургаска област включва чифлици в Айтоска, Карнобатска, Поморийска, Сливенска и Ямболска околии. В тази област чифлиците са по-малки от тези в Добруджа, макар да има някои големи стопанства като това на Тодор Тодоров в Надежда (около 2200 дка), на бр. Гиндеви в Х. Димитрово и Венец (и двата чифлика са по около 4000 дка) и на Михаил Пенчев във Воденичане (около 2500 дка). Разширеното семейство Пенчеви имат около 6000 дка.

В Добруджа най-големите собственици са чифликчии като Каракулакови от добричкото село Одрци с над 8700 дка, Карамфилови от Камен бряг и Ючормански от Раковски с над 5000 дка. Известната фамилия Пенакови има 4000 дка в Карвуна. Разширеното семейство Холевич (трима братя с напълно отделни стопанства) са рекордьорите за страната с общо над 25 хил. дка.²

Отделно от министерството изброяват и стопанствата над 300 дка, които са общо 2877 и отново са концентрирани най-вече в споменатите два района. С други думи, макар да не са огромен брой, в България определено има устойчиви чифлишки стопанства, които запазват своето развитие до 1946 г. въпреки многото политически и икономически перипетии, през които страната преминава през годините.³

Това не означава, че дребното земеделие не е преобладаващо в България или, че общото селскостопанско развитие на страната е било много успешно в периода до 1946 г. Както изглежда е типично за аграрния капитализъм, той се налага само в определени „острови“ като Добруджа и Бургаско, а в другите райони на страната има откъслечни проявления.

В методологическо отношение, придържайки се към регионалното изследване на проблема за земята, отново можем да направим заключението, че не всички области в България могат да спаднат под общата за страната схема на забавена модернизация и липса на капиталистически отношения в селското стопанство.

Когато описва случая на Османската империя след отделянето на балканските държави, Шевкет Памук доказва подобна тенденция. В зависимост от географското си положение и възможността за връзка с европейските пазари, различните зони на империята се развиват по различен начин, като само на отделни места чифлиците развиват капиталистическо земеделие. Често цитираните в историографията чифликчии във Вардарска Македония и Одринска Тракия наистина отдават земята си на изполица и не въвеждат почти някаква интензификация, но съвсем различен е случаят с зоната на долината на Адана, която до 1913 става най-комерсиализираната земеделска зона в Османската империя. Слабо населена, близко до оживени пристанища и с много свободна плодородна земя, отвоювана с отводнителни съоръжения след 1870 г., долината става поле на едро капиталистическо земеделие, главно отглеждащо памук за износ (Pamuk, 2010, p. 97).

² ЦДА, ф. 89, оп. 26, а.е. 27, л. 21–24.

³ ЦДА, ф. 89, оп. 26, а.е. 27, л. 59–60.

Много сходно е положението с Добруджа. Тя се оформя като зона на експортно ориентирано земеделие още преди 1878 г. с нейните обширни, плодородни и най-вече незаселени ниви. Продукцията се експортира от близките пристанища Варна, Балчик и Кюстенджа. След Освобождението тенденцията се засилва с „аграрния преврат“ и ниските цени на земята. И макар болшинството от оземлените да са дребни селяни, Добруджа остава територия на успешно развиващо се едро капиталистическо земеделие, което устоява на аграрната криза и се възползва от общия икономически ръст след 1901 г. (и то без специални държавни протекции, какъвто е случаят с Германия например).

Добруджанската специфика е доста анализирана, но на базата на новооткритите данни от архивите възниква изследователският въпрос защо Бургаско също е сравнително успешна зона на едро земеделие, а други плодородни райони на страната не са? Такива са Видинско, Русенско и Пловдивско, където също са налични много плодородни почви, но много ниска концентрация на едро земевладение. Във Видинска и Русенска област има много черноземни почви, но стопанствата над 300 дка са респективно 7 и 20, при положение, че в Бургас са 82, а само в Ген. Тошевско 439⁴.

Определено един от факторите за това е гъстотата на населението, която във Видинско (50,9 души на квадратен километър), Пловдивско (41,8) и Русенско (39,3) е доста по-голяма от тази в Бургаско (15,8) и в Добруджа (8,2) (Votev, 1934, p. 93; Voev, 1902, p. 631). Наличието на многобройно селско население в първите области означава, че земята бързо се парцелира, а по-богатите собственици трудно могат да разширят стопанствата си, дори да имат такова желание.

Със сигурност е нужен детайлен анализ, който да установи всички причини за така случилото се географско райониране на едрото земеделие. В рамките на настоящото изследване ние очевидно нямаме възможност за такъв цялостен подход, но опитваме да направим първи крачки и да отворим дебат. За начало правим информираното предположение, че освен качествата на почвата⁵ и гъстотата на населението, един от основните фактори за наличието/липсата на едри стопанства в различните зони на страната се крие в османския контекст – наследените поземлени отношения и практики от империята, които предопределят до голяма степен и развитието в следосвободенския период. Този османски контекст често е negliжиран от историографията, която чертае дебела разделителна линия между процесите преди и след 1878 г. Смейем да твърдим, че реалността доказва, че въпросната линия далеч не е толкова плътна, а на места трудно може да бъде

⁴ ЦДА, ф. 89, оп. 26, а.е. 27, л. 59–60.

⁵ Почвените характеристики на двете изследвани области до голяма степен предопределят появата на чифлиците. Добруджа е доминирана от черноземните почви, а Бургаско от смолниците, като и двата типа почви са особено благоприятни за отглеждането на първокачествени житни култури. (Pоров, Р. (ed.) 1979, pp. 84, 89)

забелязана. Както ще се опитаме да покажем, различните типове собственост на земята в Османската империя създават предпоставки за следосвобожденското развитие на аграрните отношения в съответните области.

В случая на чифлиците разглеждаме основна османска аграрна категория, която продължава своето съществуване и в националната държава, макар и под различен юридически режим и няма как да избегнем османския контекст. Интересно е да се види до каква степен има приемственост в зоните, в които има концентрация на големи земеделски стопанства. Ще се опитаме да подложим на анализ тяхното възникване и какви са специфичните черти на чифлишкото стопанство в тези зони, какви са причините за тяхната устойчивост и оказват ли влияние върху икономическия статус на селищата, в които са разположени.

Както уточнихме, основният въпрос, който сме си поставили в настоящото изследване е доколко собствеността върху земята спомага за развитието на пазарно ориентирани селски стопанства и оттам е фактор за икономическия растеж на местната икономика. За целта ще направим сравнение между двете области Бургаско и Видинско, т.к в първата местните земеделци са собственици на земята (както и в Добруджа), а във втората те са наематели (*müste'cir*).

Анализът в тази част от изследването ще бъде базиран на регистри от типа теметтуат (*temettüat defterleri*). Ще се спрем основно на три зони – Видинско (нахия Поломие), Добруджа и Бургаско, като изборът е продиктуван от това, че и в трите зони има благоприятни условия за едро земеделие, но само двете крайморски области развиват такова след Освобождението, докато във Видинско то изцяло липсва.

Реконструкцията на чифлишкото земевладение в Бургаско е базирана на данните за 17 чифлика разположени в споменатите кази Ахйолу и Айтос.

Всички те са собственост на мюсюлмани, представители на местния провинциален елит и на локалната администрация. Общо девет души носят титлата ага, един – паша и двама – ефенди. Някои от чифлиците се владеят от членове на едно и също семейство или в съдружие (*şerik*).

На първо място прави впечатление, че чифлиците не са големи по площ. В каза Айтос с най-голяма обща площ (обработваема и необработваема) от 1100 дюнюма е чифликът на Халил ага. През 1845 г. обработваемата площ е в размер на 400 дюнюма с годишен доход от 93 420 гр. за 1845 г. Необработваемата земя е в размер на 700 дюнюма⁶. Останалите шест чифлика са в размер от 200 до 635 дюнюма.

При всички чифлици по-голямата част от доходите идват от произведените зърнени култури. Освен обработваемата земя, значителна част от чифлиците при-

⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi – İstanbul, ML. VRD. TMT. d. 11877, s. 2 (нататък BOA-Istanbul).

тежават и ливади, от които също получават доходи. Максималната площ на тези аграрни обекти е в размер на 100 дюнюма⁷.

Част от регистрираните лица са собственици на повече от един чифлик. Такъв пример е мюдюрът на каза Айтос Мурад ефенди, които е собственик на чифлиците в с. Карахисарлъ, каза Айтос и с. Вая, каза Ахйолу⁸. Интересна е ситуацията в с. Вая, т.к чифликът на Мурад ефенди не е единствен във въпросното село. Тук е регистриран още един чифлик, съдружна собственост обаче на двама немюсюлмани – Казганлъ Цонко кехая и Бергосли Йоргула⁹. Ще се спрем по подробно на този запис, т.к се касае за стопанство, което е обща собственост на посочените жители на Котел и Бургас, и което е обозначено като чифлик. До този момент не сме попадали на подобна регистрация. Големите стопанства, собственост на немюсюлмани и основно на жители на Котел в Добруджа например не са обозначени по този начин. Интересно е, че за обозначаването на собствениците на чифлиците се използват два различни термина при мюсюлманите и немюсюлманите: първите са обозначени с термина *eshab*, а вторите с *erbab*. И двата са със значение на собственик, притежател. Отново подчертаваме, че на този етап това е първото подобно вписване в теметгуат дефтерите и е нужен още материал, за да бъдат направени по-задълбочени изводи.

През първата половина на XIX в. условията в международната търговия се променят в полза на производителите на суровини. Включването на Империята в световните пазари води до бум на селскостопанското производство особено в периода 1840–1870 г. (Lapavitsas, Sakiroglu, 2019, p. 66). Именно в този контекст трябва да се гледат и изследваните чифлици. Пазарната им ориентираност се потвърждава както от количествата на произведените зърнени храни, така и от тяхната структура. Те включват основните елементи характерни за чифлиците – воденици, кории, ливади, значителен брой животни, обработваеми площи и др.

Чифликът с най-голям приход – този на Халил ага¹⁰ е произвел общо 5900 килета зърнени храни. Ясно се вижда, че той залага основно на житни култури, които може печелившо да пласира на пазара. В същото време в чифлика си има регистрирани 100 дюнюма ливада с доход от 2000 гроша, един бакалски дюкян с доход от 150 гроша, както и зелева градина (*lahana bahçesi*) от 15 дюнюма с приход от 200 гроша.

Дори и най-малките по размер и производство чифлици участват в житната търговия, и при някои от тях изрично е посочено, че част от доходите на техните собственици идват „от търговия на пристанището“ (*iskele tüccarandan*)¹¹.

⁷ BOA-İstanbul, ML. VRD. TMT. d. 11 877, s. 2; 5176, s. 9; 5174, s. 8.

⁸ BOA-İstanbul, ML. VRD. TMT. d. 5174, s. 8.

⁹ BOA-İstanbul, ML. VRD. TMT. d. 5174, s. 7.

¹⁰ BOA-İstanbul, ML. VRD. TMT. d. 11 877, s. 2.

¹¹ BOA-İstanbul, ML. VRD. TMT. d. 5147, s. 2.

Основният въпрос, който сме си поставили в настоящото изследване, е доколко собствеността върху земята е фактор за икономическия растеж на местната икономика. За целта ще направим сравнение между двете области Бургаско и Видинско, т.к в първата местните земеделци са собственици на земята (както и в Добруджа), а във втората те са наематели (*müste'cir*). Едно подобно сравнение ще покаже не само икономическия статус на населението, но и до каква степен наличието на чифлици в селищата оказва влияние (по-често отрицателно според историографията) върху този статус.

Отново ще използваме за пример най-големия чифлик, регистриран в изследваните селища в казите Айтос и Ахйолу.

Чифликът на Халил ага е разположен в село Доганджи. Селото се състои от 20 домакинства, от които 18 мюсюлмански и 2 немюсюлмански, като последните всъщност са придошли чобани от Карнобатско и Ямболско¹². Още тук можем да изключим възможността за оказване на извъникономическа принуда при обработването на чифлика върху местното население. Освен това средният доход на жителите на Доганджи възлиза на 2308,6 гроша, една твърде значителна сума. Подобна е ситуацията и в друго селище – Кайнарджа (дн. Извор, Бургаско), в което е разположен чифликът на Бехрам бей. То се състои от 55 домакинства, от които 19 мюсюлмански и 36 немюсюлмански¹³. Средният доход на мюсюлманите възлиза на 1059,3 гроша, а на немюсюлманите на 1070,7 гроша. Прави впечатление, че жителите регистрирани като земеделци (*erbab-i ziraat, gençer*), мюсюлмани и немюсюлмани, имат сравнително високи доходи – между 1000 и 3000 гроша¹⁴. Всички наемници в чифлика са регистрирани като такива.

Както се вижда от данните, не се наблюдава негативно влияние на чифлика върху останалите жители на селището. Причина за това е именно фактът, че чифликът се обработва с наемна работна ръка – от жители на селото или външни, но останалите жители земеделци са собственици на земята.

Близостта на селищата до бургаското пристанище, почвените характеристики на областта, наличието на свободна земя са част от факторите, които оказват влияние върху устойчивостта на чифлишките стопанства в региона. Първоначално чифлиците са собственост на представители на османския елит, но вероятно през 60-те и 70-те години на XIX в. те стават обект на икономически интерес от страна на българския стопански елит, какъвто е случаят с наемането на чифлици от Бракалов-Тъпчилещов. Собствениците мюсюлмани ги създават в пика на житната търговия – 40-те години на XIX в. и вероятно натрупват значителни ка-

¹² BOA-İstanbul, ML. VRD. TMT. d. 11 877, s. 7.

¹³ BOA-İstanbul, ML. VRD. TMT. d 5161.

¹⁴ С доход от 3170 гроша е регистриран един мюсюлманин – ел-хадж Мехмед син на Мехмед, за когото не е указано изрично, че е земеделец, но от посочената сума – 2400 гроша идват от обработваната от него земя виж BOA-İstanbul, ML. VRD. TMT. d 5161, s. 8.

питали, но в резултат на промяната в икономическата конюнктура на световните пазари през 60-те години те постепенно загубват интерес към този тип аграрни структури (Todorov, Dobrev, 2022, pp. 320–332). Тогава обаче те стават примамливи за българския стопански елит.

В историографията отдавна е установено, че районът на Видин представлява специфичен случай в османската аграрна система. Още през 1956 г. Страшимир Димитров отбелязва това и подчертава, че не следва Видинско да се използва като модел за аграрния режим в останалите земи на Румелия (Dimitrov, 1956, p. 57).

Ключът за разбирането на проблема е статутът на земята и най-вече кой я владее. Още от XVI в. се наблюдава процес на трансформация на тимарския фонд в хасове и мукатаи. От началото на XVIII в. доминираща аграрна структура в региона е мукатаата (Dimitrov, 1972, pp. 18–19; Atanasov, 2008, p. 131). Установеният режим, при който цели селища се владеят с тапия от представители на местния мюсюлмански елит, както и промяната на статута на земята – превръщането на част от земите в държавна собственост и владение (*emlak-i emiriye*), принуждава местното население да влезе в ролята на наематели (*müste'cir*), като е регламентирано веднъж селяните да плащат десетъците към държавата и втори път – наем на лицето, което притежава селото с тапия (Dimitrov, 1972, 25–31).

Тази кратка характеристика на аграрната ситуация във Видинско е нужна, за да можем да видим как този режим контрастира с останалите зони, които тук изследваме и най-вече да покажем, че собствеността върху земята (или по скоро пълните владелчески права върху нея) оказват благотворно влияние върху икономическия статус на населението в османска Румелия.

Тук няма да се спираме на темата за мюсюлманските чифлици във Видинско, бързо изчезнали след 1878 г., а ще се опитаме да видим какъв е икономическият статус на населението, лишено от владелчески права върху земята.

За илюстрация ще използваме село Лабач, нахия Поломие (дн. Станево, Монтана)¹⁵. Към 1845 г. селото се владее с тапия от Генч Осман ага – мюдюр на Ряхово. В селото са регистрирани 66 домакинства, чийто среден доход възлиза на 817 гроша. Общо 57 домакинства са регистрирани като земеделци (*erbab-i ziraat*). На пръв поглед подобен среден доход не показва селяни, чийто икономически статус е сведен до екзистенциалния минимум. Проблемът във Видинско обаче се корени в двойното данъчно облагане – веднъж от държавата, веднъж от лицето, което притежава селото с тапия. Средната данъчна тежест в посоченото село възлиза на 28,5%, като се има предвид, че това са данъците, прибирани от държавата (вергия, десетъци и джизие). За сравнение данъчната тежест в с. Кайнарджа е 17,3%. Безспорно това е ключовият момент за разбирането на

¹⁵ BOA-İstanbul, ML. VRD. TMT. d 15 583.

реалното положение на селяните във Видинско. Същевременно се наблюдават и жители, които получават значителни доходи – 20 души (30%) от жителите получават между 1000 и 2700 гр.

Въпреки множеството негативни фактори в този регион – сериозен проблем със земята, постоянни миграции на населението, политическа нестабилност, явно част от местния немюсюлмански елит успява да се впише в новата стопанска конюнктура (Dimitrov, 1972). По-голямата част от доходите на тези стопани идва от произведените зърнени храни, което означава, че те вероятно също участват в житната търговия. Данните показват значителна социална диференциация на населението в региона, което обаче изисква самостоятелно изследване. Лесно обаче можем да предположим, че бедното християнско население без традиции в притежанието на земя трудно може да организира големи земеделски стопанства в областта след Освобождението.

Съвсем различна е ситуацията в Добруджа. Последната има три основни предимства: голямо количество свободна земя, нисък демографски потенциал и целенасочена политика от страна на централната власт по нейното икономическо съживяване.

Наличието на значителни количества свободна земя, както и благоприятните физико-географски характеристики, обуславят създаването на големи земеделски стопанства, зависимост, която отдавна е забелязана в икономическата литература (Dolinski, 1934, p. 160).

Особено активни в създаването на чифлици в областта в случая са не представителите на провинциалния османски елит, а немюсюлманите и особено жителите на Котел. През 40-те години те вече са прехвърлили своите къшли в Добруджа и постепенно, по пътя на покупко-продажбата успяват да се сдобият със значителни количества земя, но и в Добруджа чифлиците не са доминираща аграрна категория. За пример ще дадем с. Гурково (Зимми куюсу). В селото е разположен чифликът на един от представителите на кримската династия Гирай – Селямет Гирай. Той включва 1100 дюнума земя, от които обработваеми 600 и на угар – 500 дюнума. Селото се състои от 32 немюсюлмански домакинства със среден доход за 1845 г. – 2665 гроша. Както се вижда, и тук чифликът не оказва някакво отрицателно въздействие върху икономическия статус на местното население. Средната данъчна тежест в селото е 12%. Жителите на Добруджа са собственици на обработваните от тях земи, което в пълна противоположност с Видинско, е стимулирано от държавата.

От емпиричните данни изложени до тук могат да се направят няколко важни извода.

Още в османската епоха се оформят зони, които благоприятстват създаването на големи земеделски стопанства, които активно се включват в международните пазари. Либерализирането на османската търговия след 1840 г. в

резултат на серията от международни конвенции, подобряването търговското корабоплаване по Дунав, както и активното включване на немюсюлманите в тази търговия, стимулира създаването на пазарно ориентирани стопанства, които носят значителни доходи на своите собственици. Както се вижда, дори и малките стопанства пласират част от своята продукция на местните пристанища. Поне в случаите на Бургаско и Добруджа има и очевидна приемственост със следосвобожденския период – редица чифлици в тези две области се запазват и развиват, за да просъществуват чак до 1946 г. Обратно, в области като Видинско, където османската конюнктура не предполага развитие на пазарно ориентирани чифлици от местните християни, такива тенденции в земеделието не се забелязват и след 1878 г.

Ясно се откроява тенденцията, че собствеността върху земята от страна на селяните, които я обработват стимулира икономическия растеж на населението. Всяка една от изследваните области показва свои характерни особености, което потвърждава мнението, че при изследването на османската икономика трябва да се подхожда регионално, като се отчитат всички юридически, политически и икономически специфики. Надяваме се в бъдещата си работа да тестваме заключенията от този текст и към други природо-географски области, за да дадем обяснение и за тяхното специфично развитие както преди, така и след 1878 г.

REFERENCES:

- Atanasov, H. 2008. *In the Ottoman Periphery: Society and Economy in Vidin and its Region in the XVIII Century*. Sofia: Sineva. [Атанасов, Х. *В османската периферия: Общество и икономика във Видин и околността през XVIII век*. София: Синева].
- Боев, В. 1902. The Colonization of Dobrudzha. *Journal of the Bulgarian Historical Society*, no. 10, pp. 631–667. [Боев, Б. 1902. Колонизацията на Добруджа. *Списание на Българското икономическо дружество*, кн. 10, с. 631–667].
- Ботев, С. & Й. Ковачев, 1934. *Agriculture in Bulgaria*. Sofia: Pechatnitsa S. M. Staykov. [Ботев, С., Й. Ковачев, 1934. *Земеделието в България*. София: Печатница С. М. Стайков].
- Daskalov, R. 2005. *Bulgarian Society*. Vol. II. Population, Society, Culture. Sofia: Gutenberg. [Даскалов, Р. 2005. *Българското общество. Т. II. Население, общество, култура*. София: Гутенберг].
- Dimitrov, S. 1956. To the Question of the Abolition of the Sipahi System in Our Lands. *Istoriчески pregled*, no. 6, pp. 27–58. [Димитров, С. 1956. Към въпроса за отменянето на спахийската система в нашите земи. *Исторически преглед*, кн. 6, с. 27–58].

Dimitrov, S. 1972. *The Uprising of 1850 in Bulgaria*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Димитров, С. 1972. *Въстанието от 1850 година в България*. София: Издателство на БАН].

Dimitrov, M. 2018. Land Ownership and the Development of Agriculture in Bulgaria (1878 – 1944). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 3, pp. 88–103. [Димитров, М. 2018. Поземлената собственост и развитието на селското стопанство в България (1879–1944). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. 3, с. 88–103].

Dobrev, P. 2016. The Holevich Family and the Town of Kotel – from Proto-industrialization towards Capitalist Agriculture. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 1, pp. 308–327. [Добрев, П. 2016. Родът Холевич и Котел – от протоиндустрия към земеделие. *Известия на центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. 1, с. 308–327].

Dolinski, N. 1933. *Agrarian Policy*. Varna: Pechatnitsa Voynikov. [Долински, Н. *Аграрна политика*. Варна: Печатница Войников].

Gerschenkron, A. 1962. *Economic backwardness in historical perspective, a book of essays*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.

Lapavitsas, C., P. Cakiroglu, 2019. *Capitalism in the Ottoman Balkans: Industrialization and Modernity in Macedonia (The Ottoman Empire and the World)*. London: Bloomsbury Publishing.

Migev, V. 1998. *Problems of Bulgarian Agrarian Development (1944-1960)*. Sofia: K&M. [Мигев, В. 1998. *Проблеми на аграрното развитие на България (1944-1960)*. София: К&М].

Palairat, M. 2003. *The Balkan Economies 1800-1914: Evolution Without Development*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pamuk, S. 2010. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913. Trade, Investment and Production*. Cambridge: Cambridge University Press.

Popov, P. (ed.) 1979. *The Wheat in Bulgaria*. Sofia: Zemizdat. [Попов, П. (съст.) 1979. *Пшеницата в България*. София: Земиздат].

Todorov, N. 2022. *The Shepherd's Aristocracy. The Economy of Kotel and Dobruzha in the 1830s and 1840s*. Yambol: PH Tendril. [Тодоров, Н. *Овчарската аристокрация. Икономиката на Котел и Добруджа през 30-те-40-те години на XIX век*. Ямбол: ИК Тендрил].

Todorov, N., P. Dobrev, 2022. The Merchants and Their Çiftliks – Dimitar Brakalov and His Agrarian Dilemmas in the 1860s and 1870s. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 7, pp. 320–332. [Тодоров, Н., П. Добрев, 2022.

Търговците и чифлиците – аграрните дилеми на Димитър Бракалов през 60-те – 70-те години на XIX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. 7, с. 320–332]

Correspondence address:

Nikolay Todorov – Associate Professor, PhD

Regional Museum of History – Silistra,

24 G. S. Rakovski Str. 7500 Silistra

E-mail: todorovnikolay@abv.bg

SCOPUS Researcher ID: 57416480900

Web of Science Researcher ID AAF-7073-2021

<https://orcid.org/0000-0002-1306-1289>

Correspondence address:

Petar Dobrev – Chief Assistant Professor, PhD

Sofia University „St. Kliment Ohridski“

15 Tzar Osvoboditel Blvd. 1000 Sofia

E-mail: peterzad@gmail.com

SCOPUS Researcher ID: 57415842000

Web of Science Researcher ID AAM-4716-2021

<https://orcid.org/0000-0002-5666-213X>